

АГЫН БУРЯДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ

Буряад арад зон хадаа үни сагнаа хойшо хэлсэгдэдэг удха түгэлдэр, уран найхан аман зохёолоор баян юм. Ехэ ехэ үльгэрнүүд, домог туужанууд, ябаган онтохонууд, ирагуу найхан дуунууд, уран хурса оньһон үгэнүүд, сэсэн мэргэн таабаринууд, элдэб юрөөл магтаалнууд қнютаг бүхэндэнь дэлгэрэнхэй юм.

Тиимэ болохолоор, Агын буряадай дундашье шүлэглэн хэлэгдэдэг хэдэн мянган мүртэй героическа үльгэрнүүд, мүн шүлэгөөр ба прозоор хэлэгдэдэг олон янзын онтохонууд болон түүхэ домогууд элбэг юм. Агада хэлсэгдэдэг үльгэрнүүд уг гарбалайнгаа ба удха найруулгынгаа талаар ниитэ буряадай хэлсэдэг аман зохёолнуудта адли ааб даа. Тэдэнэй удхань хархис хатуу хаашуулые, харата муухай хүсэлтэниие, хомхой хобдог этэгээдые шоо үзэһэн, тэнэг мунхаг ноёдые наадалһан ба арад зоной амгалан байдалай түлөө тэдэнтэй тэмсэһэн ухаатай сэсэн хүнүүдэй, хүсэтэ баатарнуудай хэрэг үйлэ харуулһан байдаг. Юрэнь найн найхан юумэ хорото муу юумэ хоёрой хоорондын тэмсээн олонхи үльгэр онтохонуудайнь гол удха болоһон байдаг. Энэ тэмсэлдэ жииртээ хартаганаахан номотой, харганаахан һуршатай, шатанхай шара даагатай һүбэлгэн сэсэн хүбүүн, «Нюһата зура», илажа, арад зондоо амгалан байдал асарһан байдаг. Эдэ үльгэрнүүдэй удхые хаража үзэхэдэ, сэсэн хурса ухаатай, найн найхан һаналтай, хүлэесэтэй дүлгээн хүнүүд хэды ядарал зоболон үзэбэшье, үнэн мүрөөр ябажа, эсэстээ илаһан, жаргажа һууһан байдаг. Харин хархис дошхон, хомхой хобдог, бури дотортой хүнүүд хэды жаргажа һуубашье, эсэстээ үнэнэй түлөө тэмсэгшэдтэ диилдэжэ, хосорһон байдаг. Мүн Ага нютагта сатирическэ багахан онтохонууд элбэг юм. Тэдэнэй дунда баяд ноёдые, лама бөөнэрые наадалһан, тэнэг мунхагые шоглоһон

онтохон олон. Жэшээлхэдэ, «Хулгайша хүбүүн» гэжэ онтохон соо харуу баяниие, хараалша һамганиие, хэнтэг ламые наада хараһан байна. Тэнэг мунхагые шогложо хэлэһэн удхатай «Долоон мунхаг», «Далан худалша» гэхэ мэтын онтохонууд бии. Эдэ хадаа ажал хүдэлмэридэ дурагүй, харуу хатуу, залхуу зайран, тамир татуу хүнүүдые ёгтолжо, шоо үзэжэ хэлэһэн онтохонууд гээшэ.

Ага нютагта дэлгэрһэн элдэб аман зохёолнуудай дунда домог түүхын, түрэ нааданай, инаг дуранай, ажал хүдэлмэриин, орон нютагаа магтаһан, шог зугаа гаргаһан дуунууд айхабтар олон юм. Эдэ дуунууд удха найруулгын талаар уран хурса, уянга хүгжэмэй талаар ирагуу һайхан байдаг. Агын буряадай дунда унагша мориёо, ушарһан нүхэрөө дурдажа дуулаһан дуунууд илангаяа олон. Мүн байгаалиин үзэгдэл хүн зоной байдал хоёрые зэргэсүүлжэ дуулаһан дуунууд элбэг юм.

Элдэб магтаалнууд, мориной болон бүхын соло, хүнэй гэр бүлэ болоходо, хурим түрэ хэхэдэ, аян замда ябахата, сэрэгэй албанда мордоходо, гүрэн түрын хэрэгтэ тушаалда ороходо, үхибүүдэй гарахата, милаангуудай болоходо, юрөөдэг юрөөлнүүд Агын буряадай дунда барагдашагүй олон ааб даа. Мүн оньһон үгэнүүд, таабаринууд, гурба-дүрбэн мүртэй «гурбан дутуу», «гурбан хоһон», «дүрбэн улаан», «дүрбэн ногоон», «дүрбэн хара», «дүрбэн дошхон», «дүрбэн һайхан» гэхэ мэтын хошоо үгэнүүд Агын алишье нютагта дэлгэрэнгинь мэдээжэ.

Агын буряадай элбэг баян элдэб аман зохёолнуудые уни саһаа хойшо бэшэжэ эхилһэн болобошье, тэдэнь мүнөө хүрэтэр арад зоной уншахын тулада хэблэгдээгүй байһаниинь тон гэмшэлтэй. Мүн тэндэхи аман зохёолнууд хүсэд шэнжэлэгдээгүй юм гэжэ хэлэхэ хэрэгтэй.

Арбан юһэдэхи зуунай үедэ ород арадай аян замшад, эрдэмтэд Ага нютагаар ябахатаа, хэдэ хэдэн үльгэр, дуунуудые бэшэжэ абаад, хэблэлдэ гаргаһан байдаг.

Тэрэнэй һүүлээр Агын түрүүшын багша, эрдэмтэ Убаша-Цэбэг Онгодов гэгшэ Агын буряадай аман зохёол

суглуулжа эхилэн юм. Цэбэг Онгодов 1831 ондо Агын Сагаан-Шулуутай нютагта (мүнөө Үрөөнэйн сомоной «Дружба» колхоз) Мухын Онгодойн бүлэдэ түрэнэн юм. Ц. Онгодов болбол өөрынгөө намтар соо «эхэ эсэгэм ехэ үгытэй байһан юм» гэжэ бэшэһэн байдаг. Цэбэг Онгодовой багада эсэгэнь Нэршүү хото шадар зөөжэ ошоод, тэндэхи купецүүдэй ба городской зоной малшанаар хүдэлһэн байгаа. Цэбэгэй долоо наһатай байхада, Нэршүүгэй уезднэ училищин һурагша болгоо. Нургуулида һуража ябахадань, эсэгэнь наһа бараад, үндэр наһатай болоһон эхэтэээ үлэһэн байгаа. Үнэшэржэ, зөөри шадал багатай ядараашье наа, нютагай һайн ханаата ород, буряад хүнүүдэй туһаламжаар 1845 оной хабар нургуулияа дүүргэһэн байна. Казань хотын университеттэ орохо аргын байгааашье наань, хүгшэн эхэтэй, зөөри шадал муутай тула 1846 онһоо эхилжэ Агын приходско училищин багшаар ажаллажа эхилээ һэн.

Цэбэг Онгодов Агын буряадай дунда эрдэм болбосорол, соёл гэгээрэл дэлгэрүүлхын тулада ехэ оролдоһон, һонирхолтой хэдэн эрдэм шэнжэлгын зохёолнуудые бэшэһэн байха юм. Тэрэ хадаа арбан юһэдэхи зуунай һүүлшын хахадта Агын буряадай аман зохёолнуудые бэшэжэ абаһан юм. Тэдэнь мүнөө Улаан-Үдын, Ленинградтай эрдэм-шэнжэлэлгын газарнуудта хадагалагданхай. Тэдэнэй дунда мүнөө үедэ дуулдахаяа болиһон урданай һонирхолтой дуунууд ехэ олон. Мүн баганууд онтохонууд, оньһон үгэнүүдшье олон.

1900 оной үедэ Агын нургуулин багша Чойжил-Лхаман Базарон Агын буряадай таабаринуудые суглуулжа, хэблэжэ гаргаһаниинь мүнөөшье хүрэтэр һонирхолтойгоор үзэгдэдэг.

Хоридохи зуунай эхиндэ зүүн хизаарай арадуудай хэлэ бэшэг, түүхэ, уран зохёолоор мэргэжэһэн эрдэмтэ Цыбен Жамсаранович Жамсарано монгол, буряад арадуудай аман зохёолые суглуулжа ажалда айхабтар ехэ үүргэ хэжэ, хэзээдэшье мартагдахагүй «Гэсэр богдо», «Аламжа мэргэн», «Айдуурай мэргэн», «Ерэн юһэн наһатай Ерэнсэй

мэргэн» гэхэ мэтын олон зохёолнуудые хэблэн гаргажа, хүн түрэлтэнэй түүхэдэ оруулһан юм.

Ц. Жамсараногой суглуулһан олон арадуудай аман зохёолой дээжэ, түүхэ домог тухай тэмдэглэлнүүд, өөрын зохёолнууд Ленинград, Улаан-Үдэ, Улаан-Баатар болон бэшэ бэшэ хотонуудай эрдэм-шэнжэлэлгын газарнуудта хадагалагдажа байдаг. Гансахан Ленинградтай востоковедүүдэй архивта 40-50 мянган хуудан дээрэ бэшэһэн суглуулбари бии. Тэрэнэй дунда Агын үльгэршэдһөө бэшэжэ абаһан нигээд олон дуунууд, домогууд, үльгэрнүүд, оньһон үгэнүүд, таабаринууд болон бэшэ бэшэ һонин зүйлнүүд бии. Ц. Жамсарано хадаа урда үеын гайхалтай бэрхэ үльгэршэдэй нэрэ сольень мүнхэрүүлһэн ехэ габьяатай юм. Тэрээнэй ашаар Агын Хара-Шэбэр нютагай Галданай Базар гэжэ ехэ үльгэршэн тухай бидэ мүнөө мэдэнэбди.

Урдань арадай үльгэршэдые, дуушэдые лама, ноёд газаашалдаг, «үншэн хүн дууша, үгытэй хүн үльгэршэ» гэхэ мэтээр доромжолдог байһан юм. Гэбэшье үльгэршэд, дуушад үргэн арадай дунда тон хүндэтэй хүнүүдэй нэгэниинь байгаа. Эдэнэй айл аймагта ерэхэдэнь, наада зугаа зарлажа, хүниин хүнидэ дуу дуулажа гү, али үльгэр түүхэ хэлсэжэ үнгэргэдэг һэн. Тэрэ үльгэршэ Галданай Базар гэшэ тиимэ арад зондо хүндэтэй хүнүүдэй нэгэн байһан юм.

1908 ондо Ц. Жамсарано Хара-Шэбэр нютагта Галданай Базартай уулзажа, аман зохёолой түүхэдэ дуулдаагүй арба гаран шэнэ үльгэрнүүдые бэшэжэ абаһан юм. Тэрэ үльгэршэн тухай тон бага юумэ мэдэнэбди. Мүнөө байһан үндэр наһатай үбгэд, хүгшэдэй хэлэдэгээр, Галданай Базар гэшэ Хара-Шэбэрэй Жэбхээһэн гэжэ газарта һуудаг үгытэй хүн һэн ха. Бүхы наһаараа үльгэр түүхэ хэлэжэ, айлһаа айлда ошожо ябаһан хүн һэн гэдэг. Баһа зарим наһатан «Галданай Базар хурал ба нааданай газарта ошоод, малгайгаа абажа урдаа табяад, үльгэр аянгалжа, дуулажа һуугша һэн. Малгай соонь хэһэн арба-хори мүнгөөр хоолойгоо тэжээгээд ябагша һэн гэжэ аба эжымнай хэлсэдэг

нэн» гэдэг байна.

Ц. Жамсараногой архив соо энэ үлгэршэ тухай ямар нэгэн тодорхой мэдээ үгы. Гансал байһан нютагынь, наһаниинь тэмдэглэгдэһэн байдаг. Ц. Жамсараногой тэмдэглэһэнһээ үзэхэдэ, Базар Галданов 1908 ондо 63 наһатай байгаа. Нютагайхидайнь хэлсэдэгээр, Базар үлгэршэн 1910 оной үедэ наһа бараһан байна.

Ц. Жамсарано Галданай Базарһаа «Мэньеэлтэ мэргэн Зуган хара абга хоёр», «Хэрмэтэнэй хүбүүн Хэээлдэр мэргэн», «Долоон лугаа басаган», «Саазуунай үбгэн», «Хаан Хашагта мэргэн», «Шэбисэлтэ мэргэн», «Шулуун болдор» гэхэ мэтын олон үлгэрнүүдые бэшэжэ абаһан байна. Эдэнь 3-7 мянган муртэй ехэнүүд үлгэрнүүд юм. Эдэнэй алииньшье мүнөө болотор хэблэлдэ гараагүй, Ц. Жамсараногой жасада Ленинград хотодо хадагалагданхай.

1908 ондо Ц. Жамсарано Сүүгэл нютагта Набаанай Цэрэн гэжэ хүнһөө «Абарал Тогдол хаан» гэжэ үлгэр бэшэһэн юм. Мүн Гүнэй, Тугшан гэжэ газарнуудаар ябахандаа, арадай аман зохёолой зүйлнүүдые дүрбэн зуу гаран хуудаһан дээрэ бэшэһэн байна.

Эрдэмтэ Базар Барадин Агын буряадай аман зохёол һонирходог байжа, гуша гаран онтохонуудые ба үлгэрнүүдые бэшэжэ абаһан юм. Тэдэнэй дунда «Хашагта мэргэн», «Наян юһэн наһатай Наянтай мэргэн» гэжэ хэдэн мянган мурһөө бүридэһэн ехэ һонин үлгэрнүүд бии.

Һүүлэй хэдэн арбаад жэлнүүдтэ Агын буряадай аман зохёолые суглуулха, шэнжэлхэ ажал үргэлжэлһөөр лэ байгаа. Элдэб журнал, газетэнүүдтэ гараһан олон зохёолнууд бии. Тиибэшье тэдэ үнэтэ зохёолнуудые хэблэжэ, олониитын олзо болгожо шадаагүй байһамнай гэмшэлтэй, мүн хангалтатай найнаар суглуулагдаагүйнь мэдээжэ. Хэды шэнээн һайхан дуунууд, сэсэн мэргэн хүмүүжүүлхы шанартай оньһон үгэнүүд, үлгэр домогууд бэшэжэ абтаагүй байна гэшэб!

Онон нютагта һая болотор гайхалтай бэрхэ үлгэршэн Бата-Мүнхэ гэдэг байһан гэхэ. Тэрэ хадаа айлһаа айлда

«залалаар» ябажа, хэдэн хүни ото үльгэр түүрээн хэлэдэг байгаа. Энэ үльгэршэнэй хэлэдэг үльгэрнүүдые хүсэд мэдэхэ хүн мүнөө олдодоггүй.

Агын нютагуудаар ябахата, бэрхэ бэрхэ үльгэршэд, хайн хайн дуушад, оньһон үгэнүүдые хэлэдэг залуушье, наһатайшье хүнүүд мүнөөшье шардаг. Нэн түрүүн Онон нютагай Тэхын Галсаниие нэрлэмээр байна. Энэ хадаа 43 наһатай, совхоздо мал адуулдаг хүн. Бага наһанһаа хойшо өөрынгөө аха Тэхын Батаһаа, хайн үльгэршэнһөө, олон үльгэрнүүдые хадуужа абаһан байгаа. Тэрэ үльгэрнүүдэе мүнөө хөөрөжэ ябадаг. Өөрөөшье баһа үльгэрнүүдые тааруулжа зохёодог юм. Тэхын Галсанһаа бэшэжэ абаһан «Зүүн урда зүгые эзэлэн түрэгшэ Зүгы мэргэн хаанай Мижэд хүбүүн», «Үншэн сагаан ботогон», «Боро соохор моритой Боронтуу мэргэн» гэжэ үльгэрнүүдые энэ суглуулбари соо хэблэбэбди. Бэшэ олон үльгэрнүүдын хожом хэблэлдэ бэлэдхэгдэнэ ааб даа.

Баһа Онон нютагай колхозник Балчиной Лхасаран гэжэ гуша гаран наһанай залуу үльгэршэнтэй уулзажа, «Арбан табан наһатай Алтан Сэндэл ноён хаан», «Үншэн сагаан ботогоной» ондоо вариантые бэшэжэ абаһан байнабди.

Эдэ хоёр залуу үльгэршэд үльгэрнүүдые миин хэлэдэг, хөөрэдэг бэшэ, харин уранаар аянгалан дуулажа, түүрээжэ хэлэдэг. Энэнь ехэ уянгатай зохид, зүрхэ сэдхэл хүдэлгэмөөр байдаг. Гадна иигэжэ аянгалжа хэлэхэдээ үльгэрые хэмжүүртэй, хүгжэмтэй болгожо, аянгаараа тааруулжа хэлэнэ ха юм.

Энэ ном соо ороһон үльгэрнүүд гол түлэб үльгэршын хэлэһэн янзаар хэблэгдэбэ. Гансал олониитын уншахада, ходорхой ульгам байхын тулада зарим газарта найруулгыень мүлиһэн, толгой холбохын тула зарим үгэнүүдые нь хэлгэһэн байнабди.